

AKADEMINEI DABARTINĖS LATVIŲ LITERATŪRINĖS
KALBOS GRAMATIKAI PASIRODŽIUS

A. SABALIAUSKAS

Lietvių ir latvių kalbų gramatikų raidos keliai per tris šimtmečius labai panašūs — tie patys vingiai, tos pačios dulkės, svetimų kojų atneštos. Tie keliai, tiek ir lietuviai, kalbėdami apie savo gramatiką istoriją, kartais pamini, kad Latvijos vokiečių istorikas O. Mirbachas savo „Briefe aus und nach Kurland...“ rašo, kad jau XIII-tame šimtmetyje Modenos vyskupas Vilhelmas, atvykęs į Pabaltijį, išvertė Donato gramatiką „Ars Donati grammatici urbis Romae“. Vieni paprastai sako, kad gramatiką išvertės į latvių (žiemgalių), o kiti — į prūsų kalbą. Žinoma, nei latviai, nei lietuviai šiais nors ir labai gražiu stiliumi parašytais, bet kupinais fantazijos „laiškais“ netiki ir savo gramatikų istoriją vis tik atkelia į XVII-tą amžių. 1644 m. Rygoje pasirodė „Manuductio ad linguam Lettonicam facilis et certa, monstrata à Joanne Georgo Rehehusen“, o 1653 m. Karaliaučiuje išeina „Grammatica Litvanica... in lucem edita à M. Daniele Klein Pastore Tils. Litv.“. XVII-tame amžiuje dienos šviesą išvysta dar keletas gramatikų vokiečių kalba: 1654 m. Karaliaučiuje vėl to paties Kleino „Kurtze und gantz deutliche Anführung zur Littauischen Sprache“, 1685 m. Mintaujoje Henriko Adolphi (Adolphi) „Erster Versuch einer kurz verfasseten Anleitung zur Lettischen Sprache“ ir tais pačiais metais Rygoje Georgo Dreselio (Dressel) „Gantz kurtze Anleitung zur Lettischen Sprache“ ir kt. Visoms šioms gramatikoms, nepaisant ar jų tituliniame puslapyje figūruoja „Lettonica“ ar „Litvanica“, „Littauische“ ar „Lettische“, būdingi tie patys bruožai, ryškūs jas pagimdžiujos epochos visuomeninių-politinių santykų antspaudai. Ir vienos, ir kitos rašytos svetimomis kalbomis, svetimų žmonių, daugiausia vokiečių dvasininkų, ir ne iš meilės latvių, ar lietuvių liaudžiai — jos ir skirtos ne jai, o savo amato draugams, kad šie sėkmingiau ganomiesiems galėtų skelbti „dievo žodį“ ir paklusnybę vyresnybei. Lietuviai šiuo atžvilgiu, tur būt, tik tiek laimingesni, kad jiems rašiusieji svetimtaučiai geriau mokėjo lietuvių kalbą. Be to, atsiliepė ir toji aplinkybė, kad patys pirmieji lietuvių, nors ir religinio turinio, raštai buvo rašyti pačių lietuvių ir pasižymėjo kur kas geresne kalba, negu pirmosios latvių knygos, rašytos vokiečių. Tur būt, nesuklysimė teigdami, kad net iki dvidešimtojo amžiaus mūsų gramatikos buvo geresnės už latvių. Juk D. Kleino gramatikos daug tobulesnės, sakysime, už J. G. Rehehūzeno ir G. Dreselio gramatikas, o Augusto Šleicherio, Fridricho Kuršaičio veikalai pralenkia Augusto By-

lenšteino (Bielenstein) ir kitas to laiko latvių gramatikas¹. Padėtis pasikeitė pasutiniaisiais dešimtmečiais. 1922 m. latvių gramatikos istorijoje iškyla tokia mums dar ne greitai pasiekama viršukalnė, kaip Janio Endzelyno „Lettische Grammatik“. 1938 m. išeina to paties autorius „Latviešu valodas skaņas un formas“. 1951 m. didžiąją J. Endzelyno gramatiką su papildymais išsileidę latviškai, latvai susilaikė štai jau ir akademinės dabartinės literatūrinės kalbos gramatikos pirmojo tomo².

Šio tomo pasiromas — tai kelerių metų Latvijos TSR Moksłų akademijos Kalbos ir literatūros instituto Gramatikos sektoriaus kolektyvo įtempto darbo rezultatas. Veikalo autoriai: A. Ahero, A. Bergmané, A. Blinkena, R. Grabis, M. Lepika, R. Melbiksé, A. Mikelsoné, T. Puoryté, M. Saulé-Sleiné. Redakcinė kolegija: A. Bergmané, R. Grabis, M. Lepika, E. Sokolas (atsak. redaktorius). Didžiausia našta, rašant šią gramatiką, teko nusipelnusiams Latvijos TSR kultūros veikėjui R. Grabiui, kuris parašė ne tik atskirus skyrius, redagavo, bet ir vadovavo visam gramatikos parengimo darbo procesui. Gramatikos rankraštis buvo užbaigtas jau 1956 m. Tų metų rudenį išvyko šio rankraščio aptarimas, kuriame be Latvijos TSR Moksłų Akademijos Kalbos ir literatūros instituto darbuotojų dalyvavo aukštųjų mokyklų dėstytojai, mokytojai, žurnalistai ir šiaip išairūs vi-suomenės atstovai. Rankraščio aptarime tiesioginiu ar netiesioginiu būdu dalyvavo ir kai kurie lietuvių bei estų kalbininkai. Svarstant gramatikos rankraštį, buvo keliamas nemaža ginčytinų klausimų, neišspręstų problemų. Tarp kitų da-lykų labai aštriai buvo iškeltas ir latvių rašybos reformos klausimas. Rašybos reforma, sunkus redagavimo darbas ir kai kurios kitos kliūtys kiek uždelsė gramatikos pasiromą.

Tokios apimties dabartinės latvių literatūrinės kalbos gramatika pasirodo pirmą kartą. Tai ne tikai pirmoji tokio pobūdžio latvių, bet ir apskritai baltų kalbų gramatika. Dabartinės kalbos savoka šioje gramatikoje apima ne tik pastarųjų dešimtmečių latvių literatūrinę kalbą, bet visą literatūrinės kalbos raidos periodą nuo XIX-tojo amžiaus paskutiniųjų dešimtmečių (svarstant gramatikos rankraštį, kai kas, pvz., prof. J. Loja, siūlė pradėti šį periodą XIX-ojo amžiaus viduriu) iki mūsų dienų. Gramatikoje remiamasi nepaprastai gausia faktine kalbine me-džiaga — geriausią latvių rašytojų darbais, pradedant broliais R. ir M. Kaudzy-čiais, Apsyšu Jekabu, Rudolfu Blaumaniu ir baigiant tarybinės latvių literatūros meistrais. Plačiai panaudojama ir tautosaka, mokslinė proza, periodika.

Kadangi gramatika yra normatyvaus pobūdžio, tai tarminiai reiškiniai lie-čiami mažai, dažniausiai tik tokiais atvejais, kada jie tiesiogiai siejasi su atskirais

¹ Dėl latvių kalbos gramatikų charakteristikos plg. R. Grābis, Pārskats par 17. gadsimta latviešu valodas gramatikām. — Valodas un literatūras instituta Raksti, 5, 205—266, Rīgā, 1955; R. Grīsle, 17. gadsimta gramatikas kā latviešu valodas vēstures avots. — Valodas un literatūras instituta Raksti, 7, 245—255, Rīgā, 1958; R. Grīsle, Rēhehūzena gramatika un pret to vērstais Einhorna raksts. — Rakstu krājums, veltījums akadēmiķim profesoram dr. Jānim Endzelīnam viša 85 dzives un 65 darbu gadu atcerēi, 479—526, Rīgā, 1959; J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, 22—23, Rīgā, 1951; J. Endzelīns, Ievads baltu filoloģijā, 67—68, Rīgā, 1945; A. Bielenstein, Die lettische Sprache, 1, 20—28, Berlin, 1863; J. Niedre, Latviešu literatura, 1, 76—78, Rīgā, 1952.

² Mūsdieni latviešu literārās valodas gramatika, 1, fonētika un morfoloģija, Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Izdevniecība, Rīgā, 1959, 830 psl.

literatūrinės kalbos faktais. Gana sudėtingas gramatikos autoriams uždaviny s buvo istorinis reišinių traktavimas. Visiškai be istorizmo elementų vargu įmanoma, tur būt, parašyti platesnę dabartinės latvių kalbos gramatiką. Istorizmo neišvengė ir šios gramatikos autorai. Tačiau istorizmas nėra koks nors disonansas dabartinės kalbos reiškiniams, o, priešingai, padeda šiuos reiškinius geriau suprasti. Su šiuo istorizmu neatskiriamai susiję ir lietuvių kalbos elementai, padedantys nušvesti atskirus latvių kalbos faktus. Šia proga reikia pastebeti, kad lietuvių kalbos elementai, latvių ir lietuvių kalbų santykio klausimai aptinkami daugelyje ir ankstesnių latvių kalbos gramatikų, o kai kurių ankstesnių latvių gramatikų autorii samprotavimai apie lietuvių ir latvių kalbų giminystę yra be galio įdomūs ir sunku iškesti čia jų nepacitavus. Štai jau XVIII-tame amžiuje Gothardas Fridrichas Stenderis savo gramatikoje rašė: „Die Lettische Sprache ist eine Schwester der Litthauischen. Ich berufe mich nicht bloß auf die Ähnlichkeit ihrer Benennung, indem Litwa, wie die Litthauer ihr Land nennen, und Latwi, wie sich die Letten nennen, ziemlich ähnlich lauten, sondern hauptsächlich auf die Uebereinstimmung beyder Sprachen... Beyde Sprachen, sowol die Lettische als die Litthauische, sind Abstammende von der Slavonischen“³. O Christofas Harderis, papildydamas G. F. Stenderio gramatiką, dar įdomiau „išaiškina“ šį klausimą: „Nach dieser Hypothese ließe sich nun auch wohl erklären, wie die littauische Sprache eine Schwester der lettischen seyn kann. So wie die Letten ursprünglich ein russischer Stamm waren, so waren die Littauer ein pohlnisches Volk. Noch jetzt ist die russische und pohlnische Sprache sehr verwandt: wahrscheinlich in jenen Zeiten noch mehr. Nimmt man nun an, daß irgend ein Stamm des teutschen Volks sich hier als Kolonie niederließ, so ist es ja ein geringes, auch noch weiter anzunehmen, daß diese Kolonie nicht blos längs dem Ufer der Ostsee, wo die Letten wohnen, geblieben, sondern auch tiefer ins Land zu den Littauern gegangen sey. Wo sie nun ihre Sprache mit der russischen vermischten, da entstand die lettische Sprache; wo sie solche aber mit der pohlnischen vermischten, da entstand die littauische“⁴. A. Bylenšteinas, savo gramatikoje davė latvių gramatiką apžvalgą, kaip šią gramatiką trūkumą nurodo, kad jų autorai nelygino latvių kalbos faktų su lietuvių ir slavų kalbų faktais („...die fruchtbare Vergleichung mit dem Litthauischen und Slavischen meist ganz unterlässt“⁵). Pačio A. Bylenšteino gramatikai, žinoma, negalima šio

³ Lettische Grammatik, verfasset von Gotthard Friedrich Stender..., Zweyte Auflage... 9–10, Mitau, 1783. (Latvių kalba yra lietuvių kalbos sesuo. Aš remiuosi ne tik padavinimo panašumu, tuo kad Litva, kaip lietuviai savo kraštą vadina, ir Latvi, kaip vadinas latviai, gana panašiai skamba, tačiau svarbiausia abiejų kalbų atitikimu... Abi kalbos, tiek latvių, tiek ir lietuvių, yra slavų kalbų palikuonės.)

⁴ Anmerkungen und Zusätze zu der lettischen Grammatik des Herrn Propst Stender, von Christoph Harder, Zweite und vermehrte Ausgabe, 10–11, Mitau, 1809.

(Kokiu būdu lietuvių kalba gali būti latvių kalbos seseria, pagal šią hipotezę galima ir taip aiškinti. Kaip latviai iš pradžios buvo rusų kiltis, taip lietuviai buvo lenkų tauta. Dar ir dabar rusų ir lenkų kalbos yra labai giminingsos: anais laikais buvo, tur būt, dar giminingsnės. Prileidus, kad kokia nors vokiečių tautos kiltis čia įsikūrė kaip kolonija, nesunku manyti, kad ši kolonija liko ne tik Baltijos jūros pakrantėje, kur gyvena latviai, bet ir giliau į lietuvių kraštą pasistumėjo. Kur jie savo kalbą sumaišė su rusų kalba, ten atsirado latvių kalba, o kur su lenkų – ten atsiradė lietuvių kalba.)

⁵ A. Bielenstein, Die lettische Sprache, 1, 28, Berlin, 1863.

trūkumo prikišti, nes jis, kaip taikliai pastebėjo latvių filologas Krišjanis Ancytis, savo gramatiką rašė, ant rašomojo stalo pasidėjęs A. Šleicherio lietuvių kalbos gramatiką⁶. Daug lietuvių kalbos elementų aptinkame trylika leidimų sulaukusiam J. Endzelyno ir K. Miūlenbacho latvių kalbos vadovėlyje („Latviešu valodas mācība“), o ką jau bekalbēti apie didžiąją J. Endzelyno latvių kalbos gramatiką, iš kurios K. Būga skatino „savo tautos brolius“ mokytis gimtosios lietuvių kalbos⁷. Be lietuvių kalbos pavyzdžių neapsieita ir akademinėje dabartinės latvių literatūrinės kalbos gramatikoje. Šie pavyzdžiai paryškina latvių kalbos ypatybes, o kai kurių latvių kalbos reiškinį, pavyzdžiu, pirmosios asmenuotės trečiosios grupės veiksmažodžių skirstymo, be lietuviškų pavyzdžių tiesiog nebūtų įmanoma suvokti. Pavyzdžiai parinkti labai vykusiai, pažymėtos priegaidės („nuskriausti“ tik keletas žodžių: *misingis* (120 psl.), *brūnas* (249 psl.), *antaras* (460 psl.), *daugia* (709 psl.).

Gramatikos fonetikos skyrius palyginti labai nedidelis — vos penkiasdešimt penki puslapiai (17—71 psl.). Tačiau čia labai glaustai ir aiškiai, prisiauktant prie platesnių skaitytojų sluoksnii, vengiant perdidelio apkrovimo bréžiniais ir diagramomis, apžvelgta dabartinės literatūrinės latvių kalbos fonetikos ypatybės. Garsų artikuliaciją aprašydami, autorai rēmési doc. A. Lauos eksperimentiniu darbu „Dabartinės latvių literatūrinės kalbos fonetinė—fonologinė sistema“ („Mūsdienu latviešu literārās valodas fonētiski fonologiskā sistēma“).

Morfologija pradedama plačiu žodžių darybos skyriumi. Šiame skyriuje (75—374 psl.) be įvadinių pastabų nagrinėjama daiktavardžių priesagos, atskirai išskiriant sufiksines galūnes (-*a*, -*e*, -*is*), tarptautinių žodžių priesagas. Apžvelgiama daiktavardžių daryba su priešdéliais ir puspriedéliais (puspriedékliai), sudurtiniai daiktavardžiai. Toliau atskirai nagrinėjama būdvardžių ir veiksmažodžių daryba. Kitų kalbos dalių darybai atskirų skyrių néra: jų darybos klausimai aptariami atitinkamų kalbos dalių apžvalgoje. Kalbos dalių (vārdū šķiras) skyriuje (375—815 psl.) iš eilės nagrinėjama daiktavardis, būdvardis, skaitvardis, īvardis, veiksmažodis, prieveiksmis, prielinksnis, jungtukas, dalelytēs (partikulas) ir ištiktukas (izsauksmes vārds).

Nors šiuose skyriuose aptariami dabartinės latvių kalbos reiškiniai, tačiau daug įdomių faktų čia ras ir kitų kalbų tyrinėtojas. Ypač daug dékingos medžiagos šioje knygoje aptiks kalbininkas lituanistas, nes didelė dalis reiškinii yra visiškai analogiški lietuvių kalbos faktams, taip pat labai įdomūs ir tie dalykai, kurie lietuvių kalbai yra absolūciai svetimi. Ir vieni, ir kiti šie reiškiniai vaizdžiai parodo dviejų artimai giminingu kalbų savarankišką raidą, šios raidos pagrindines tendencijas.

Nesant latvių kalbos specialistu, sunku ką nors konkretaus prikišti autoriams dėl veikalo struktūros, medžiagos išdėstymo, o juo labiau dėl atskirų kalbinių faktų. Čia nurodysime tik vieną kitą mažmožį, užkliuvusį skaitant šio veikalo puslapius.

⁶ K. Ancītis, Kādas valodnieciskas polemikas simtgadu piemīpāi.—Rakstu krājums, veltījums akadēmījim profesoram dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darbų gadu atcerēi, 303, Rīgā, 1959.

⁷ K. Būga, Tauta ir žodis, 1, 423—424, Kaunas, 1923.

44 psl. kalbant apie siaurojo *e*, ē vartoimą ne visiškai tiksliai formuluojama:
„...vedu (no senāka vežu), metu (no senāka mešu) u. c.“ Skaitytojas gali suprasti,
kad lat. *vedu* < *vežu*, vadinasi, *du* < *žu* ir t.t.

106 psl. nagrinėjant daiktavardžius su priesaga *-enis*, nurodomas ir žodis *kermenis*, paaiškinama, kad tai skolinys iš senovės prūsų kalbos (*kermens*). Skaitytojas, geriau nesusipažinęs su latvių kalbos istorija, gali pagalvoti, kad latviai ši žodį gavo iš prūsų, tuo tarpu kai i latvių kalbą jį ivedė Atis Kronvaldas (1837–1875), jau praėjus keliems šimtmeciams po prūsų kalbos išnykimo.

424 psl. nurodoma, kad žodis (pamatvārds), iš kurio kilęs būdvardis *pilns* yra žuvės, o 155 psl. rašoma: „*piltuvis* (blakus verbam *pilt* ar nozīmi „*kjūt pilnam*“). Taigi visai neaiškus žožių *pilns* ir *pilt* ryšys.

Liet. *visas* reikia kirčiuoti *vītas*, o ne *vīsas* (531 psl.), o sen. pr. *vissa* (531 psl.) teisingiau rašyti *wissa*.

Reikia rašyti *visū geriāusias*, ne *visū geriāusias* (465 psl.).

Lat. *jā-*, kurio pagalba sudaroma reikiamybės nuosaka (vajadzības izteiksme), J. Endzelyno nuomone⁸, yra veikiausiai (laikam!) senoji *io*-kamienio īvardžio genetyvo ir ablatyvo bendroji forma, o ne genetyvo ir datyvo, kaip nurodoma gramatikoje (615 psl.).

704 psl., gal būt, per drąsiai teigama, kad prieveiksmis *vakar* kilęs iš vienaskaitos lokatyvo⁹.

Taip pat visai neaišku, kodėl kai kurių literatūrinių paminklų gramatikos tekste cituojami keli leidimai, pavyzdžiui: Kaudz. 1 — Mērnieku laiki, Rīgā, 1913; Kaudz. 2 — Mērnieku laiki, Rīgā, 1949; Kaudz. 3 — Mērnieku laiki, Rīgā, 1954 arba V. L. 3 — Zvejnieka dēls, Rīgā, 1947; V. L. 12 — Zvejnieka dēls, Rīgā, 1956 ir t.t. Vis tiek vienas kuris leidimas turėtų būti autentiškiausias ir jį reikėtų cituoti.

Latvių kalbos specialistai, su dideliu susidomėjimu sutikę naująją gramatiką, be abejo, ją kruopščiai išnagrinės, iškels geriasias puses, nurodys trūkumus, ras netikslumą, tačiau jau ir dabar galima pasakyti, kad minėtasis veikalas yra labai reikšmingas puslapis latvių kalbos gramatikų istorijoje, ir kuklūs, tik petitu ir tai ne tituliniame puslapyje pasiraše šios gramatikos autorai nusipelno labai teigiamo īvertinimo.

⁸ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, 886, Rīgā, 1951.

⁹ Plg. K. Būga, Rinktiniai raštai, sudarė Z. Zinkevičius, 2, 183, Vilnius, 1959;
K. Ulvydas, Lietuvių kalbotyros klausimai, 2, 82, Vilnius, 1959.